

Tudomány és vallás.

Ennek a témának kitűzése*) egy régi és egyetemes igazságot illusztrál és bizonyít: azt, hogy az ember mindennapi életébe problémák sűrítő ereje árasztja belé a legerősebb mozgató és készítő energiákat, a probléma-tudat az igazi mozgató ereje az emberi életnek, mihelyt egyszer öntudatos élete átveheti a természetes vezető szerepet a pusztá tengéleti funkcióktól. Más oldalról nézve ez azt teszi, hogy a problémák a leggyakorlatibb erők; azt hinné az ember, hogy amit néha bizonyos kicsinyléssel csak elméleti töprengésnek mondunk, csupa theoretikus időtöltésnek, csak egy-két ember személyes kedvtelése, — s egyszer csak a távolinak, elvontnak, csupa elméletinek tetsző kérdés átforrósodik, egy sereg ember szívbéli ügye lesz, rég elintézettnek hitt, vagy éppen elcsépelinek tetsző kérdések igazán — kérdéssé lesznek, csupa kérdőjelek merednek körülötte, — hogy lesz problémává egy-egy ilyen egyetemes kérdés, mint amilyen ez a most megvilágításra kitűzött téma is? Úgy, ahogy nagyon valószínűleg azzá lett abban a lélekben, amelyik témává kitűzte: úgy, hogy egyszer ráeszmélt arra, hogy a vallás címén valami olyant, — vagy olyant is — adnak neki s viszont követelnek tőle, amiről az a közvetlenül támadó érzés gyökerezik meg benne, hogy nem tartozik hozzá a vallás lényeges alkotó részeihez s ez az »érzése« az értelem megvilágító fényében mindinkább meggyőződéssé tömörül benne, — ezzel azonban egyszer csak a kellős közepén érzi magát annak a hatalmas áramlásnak, mely a történelmen úgy vonul végig, mint a legmélyebbre szántó és legmélyebb sodrú lelki hullámverés, s amely a tudomány és vallás, vagy ész és szív, vagy tudás és hit harcának neve alatt a világ legszívósabb és, úgy látszik, befejezésre nem vihető tusakodását tartalmazza. S előttünk is feltámadhatnak most, mint egy látomásban, a történelem oly sokszor megdöbbenéssel végignézett képei: azokból az időkbel, mikor máglyákat raktak s megégették azokat, akik kérdőjeleket mertek látni egy-egy hittétel mögött, — tudjuk, hogy ma is vannak sajátságos alkatú kedélyek, amelyek a legszívesebben újból felgyújtanak a régi máglyákat. Mit tegyünk, ha az ilyen látások feltűnedeznek? Forduljunk talán a másik oldal felé és ujjongjunk, mikor pl. Erasmus kipellengérezí

*) A hódmezővásárhelyi Tornyai Társaságban, ahol ez az előadás elhangzott, itt némileg kibővített formája következik.

az »obszkurus embereket«, vagy Pascal a »bon père« alakját, vagy ismételjük Voltairel a megsemmisítő gyilkos gúnyt és kiáltjuk vele: écrasez l'infame?

Nem tehetjük egyiket se, mert mi a problémán nem erőszakot akarunk tenni, hanem meg szeretnők oldani, s ennek egyetlen egy útja és módja van: nem pártot fogni valamelyik fél mellett, hanem a döntő forumhoz fordulni, melyet a természet rendelt annak, ahol a kérdések természetét meg lehet világítani s azért természetes megoldásukat keresni. Ez a forum pedig az értelem. Az értelen állapítja meg az első tekintetre, úgy hogy aki fut is, láthatja: hogy a vallásnak, vagy vallásos hitnek éppen annyira nélkülözhetetlen szerepe van az ember életében, mint az értelemnek, s azért a világ legeggyűgyűbb sekélyessége volna, parancsszóval félre akarni tolni az értelmet, akár csak némely kérdések területéről is, így a vallás területéről, mikor pedig azt is láthatja, aki fut is, hogy az értelem s ennek rendszeres művelete, a tudomány, vitte annyira az embert, ahol mégis *van*, minden hiányossága ellenére is, amikért nem az értelem a hibás és felelős, hanem az, aminek értelmét a tudomány csak megállapítja, — hogy megjavítja-e hiányait, ez annak a magatartásnak dolga, melynek hű képét megrajzolni a tudomány első feladata. Így állapítja meg az értelem a hitnek vagy vallásnak ezt az alapvető szerepét — félteni kellene hát a vallást a tudománytól?

Mi ugyan, mai nemzedék, a hitnek hódító és diadalmas erejét — szomorúan kell megállapítani — jó részt csak hallomásból tudjuk s talán hisszük el, mert a magunk hite jó részt második kézből való hit, egyszerűen utána mondjuk, amit hitnek mondanak, tanítónknak, a kátnak, igehirdetőnek, hitvallásnak, — de még ezekben a szürke és sekélyes időkben is az értelem éppen olyan nagy életfakasztó erővel segít a vallás és hit ősi, életformáló szerepét visszanyerni, mint a példaadó s ezzel közvetlenül vallásos életet fakasztó példa—hogyne volna meg ez az ereje az értelemnek, mikor az ő szerepe az, hogy amit az ember átélt, megtapasztalt, átértzett, bizony, mert az ő személyes és szívbeli ügye volt az, — mindazt átvilágítsa, megmagyarázza, természetét megértesse? Eppen ez a kiinduló pont s az alaptétel, vagy axióma, amelyre ez a mostani közös értelmező munkánk épít, teljes bizodalommal: hogy az értelem, a mindig jobban értesülő értelem az a forum, melyet a természet arra rendelt, hogy kérdéseket oldjon meg, melyek a gyakorlatban szétválasztják a lelkeket, s talán ellenfelekké teszik, — megoldjon a tiszta elmélet területén, mert ez az *elmélet* azt teszi, hogy az értelem nem nyugodhatik meg addig, míg a magyarázni kívánt kérdés egész jelentését, tehát természetét, lényeges mivoltát át nem világította, a gyakorlat aztán szedje gyümölcsét ennek a tiszta elméleti munkának — ezzel lesz a theória éppen a leggyakorlatibb erő.

De hát nem lesz-e így az értelem egyszerre ügyvéd és bíró a maga ügyében? Nem kell ettől tartani. Az értelem tévedhet, de a magasabb forum, ahová fellebbezni lehet és kell, a jobban értesült értelem; csak ő maga korrigálhatja meg a tévedését, még pedig azon az egyetlen úton és módon, hogy mindig teljesebben fejti ki a maga átvilágító, rendező, tisztázó munkáját, azért ő maga viszi a vitás kérdéseket ehez a magasabb forumhoz, meg lehet nyugodni ügyvédi pártatlanságában, csak úgy, mint bírói függetlenségében, a hit kérdésében is. A hit lehet vakhit, — milyen találóan nevezte el a nyelv! — szemet s ezzel világosságot neki is az értelem, az intelligencia, az öntudatos szellem tisztulása adhat, hogyan? Úgy, hogy mindig tisztábban világítja meg, hogy mi a vallásosság s a hit igazi mivolta, mit művel az ember, mikor hisz s ezzel rendre mindig jobban segít elválasztani azt, ami igazán lényegéhez tartozik a hitnek, attól, ami nem tartozik hozzá, — s végzi mindezt a tevékenységet úgy, mint ami egyedül reá van bízva, az ő küldetése, mert az ember ugyan *egész mivoltával*, egész lényével éli át a maga tapasztalatait s újjong vagy szenved tőlük, érzi magát szabadnak vagy békóba vertnek általuk, — de csak egy szervével érti s teszi végleg a maga birtokává: éppen az értelemmel, — nincs hát miért félni a hitnek, vagyis a hívő öntudatnak, hogy reábizza magát ennek a fórumnak tisztázó, átvilágító, magyarázó munkájára, hiszen a maga igazi mivoltának kérdésében kap tőle, s csak tőle kaphat, mindig tisztább, igazabb, mindig hitebb választ. S most figyeljük meg, hogy végzi ez a forum ezt a tisztító munkát.

I.

Az első, amit megállapít, az, (hogy mind a két fél valami helyzeti előny valóságos, vagy vélt birtokában hiszi magát) s azért követel magának a másik fölött elsőséget, vagy éppen uralmat, amit a másik természetesen nem hajlandó elismerni, — ha sikerült ennek az igénynek érvényét, vagy jogosságát megvilágítani, a kérdés igazi ugrópontja volna megvilágítva s az értelem ezzel véglegesen bizonyítná, hogy éppen az a bíró, akinek itt döntenie kell, pártatlanul, úgy, ahogy a dolgok igazsága követeli.

A vallás ugyanis, vagy, amint mindjárt tisztázódni fog a kérdés, a vallásos hit arra hivatkozik, hogy ő adja s ő adja meg az embernek legmélyebb, legigazibb és igazán, egyetlen kincsét, ami romolhatatlan és örök: azt a bizonyosságot, amely megszünteti örökös szorongását, legnagyobb kihját: a mindig visszatérő bizonytalanságot, s ad helyette békét és szilárdságot és erőt és nyugalmat, — adja azt, amit üdvösségnek mond a legmagasabb élmény percében a nyelv; — ő tehát a legmagasabbrendű erő, ami az embert élteti, tehát fölötte áll minden másnak, az értelemnek is, — hogy akar beleszólni az értelem a hit dolgaiba? Mit akarhat ott? Felül akarja vizsgálni, amit a hit mond? Jobban akarja tudni, amit mon-

dott? — S innen az a sajátos viselkedés, aminek a *hit oldaláról* lehetünk tanúi a történelemben s napjainkban egyformán: a vallásos lélek s vallásos közösségek nem engedik az értelemnek, hogy szabadon végezze a maga természetes hivatását a hit tapasztalatainak magyarázatában, legföllebb annyit engednének, hogy szépen mondja utána s ismétlje szó szerint, amit a hívő lélek azokban a nagy percekben átélt vagy amiről egy csomó ember *hallotta*, hogy valaki egyszer átélte, s az ismeretes régi kifejezéssel, az értelemet pusztá szolgájává tenné a hitnek, követelve tőle a maga feláldozását, a sacrificium intellectust, mert hiszen, hogy is lehetne a szegény értelemnek jussa belekontárkodni ebbe a legmagasabb világba, amit az ember hit által kap részébe, s ami nem emberi mű, hanem kijelentés és emberfölötti erők ajándéka? Ezért állhatott elé s merevedett sokszor gyilkos ellenszenvvé a hit és tudás közt az a feszültség, melyet a hit ezzel a maga elsőbbségének követelésével indított meg, úgy hogy az értelem természetes és pótolhatatlan szerepét és feladatát is inkább elhallgatta — azt a feladatot t. i., hogy mikor már megszerezte tapasztalatait, mikor már a közvetlen élmény izzásán túl van, akkor nyugodtan forduljon rájuk higgadt magyarázó világosságával és mondja meg: mi is történt vele, az emberrel, mikor ezek a boldogító, vagy lesújtó tapasztalatai átizzottak vagy végighömpölyögtek benne? A vallásos ember nem törődik ezzel, amíg csak élménye foglalja le, addig csak *egy* tölti el, mint az evangéliumi vakot: vak voltam és most látok. Éppúgy vagyunk a művészi benyomásokkal: mikor a szépség csodájában van részünk, nem törődünk egyébvel, mint éppen csak ezzel a drága élménnyel, kitárjuk neki egész valónkat, mint a fény és meleg boldog áradásának, — de mikor teleszívta magát a szépség nyílt titkaival az ember, akkor ellenállhatatlanul előáll a folytató és befejező mozzanat: akkor jön el természetes ideje az értelemnek, hogy megkérdezze: mi is történt az emberrel azokban a forró és nem erről a világról való percekben, mi az a nyílt titkokból összetevődő valóság, amit az ember a szépségben s a művészi tapasztalatokban átélt? Ha az esztétikai tapasztalatok ilyen értelmi átvilágítását elutasítaná az ember, magamagát szegényítné meg, ha félne tőle, elmaradottságát árulná el, — vajjon a vallással szemben másképpen volnánk? Félni kellene talán az értelemtől a hitnek? Ártalmára volna, ha az értelem megvilágítja azt a ténylegesen átélt folyamatot, melynek eredménye az a felséges tapasztalat, amiben üdvösségét találta meg és élte át? Hát ártalmára volt-e valaha a szépség érzékének, hogy az értelem belevilágított mivoltába, megmutatta, minő törvények szerint alakul ki az a mindig újnak, mindig nyílt titoknak, mindig páratlan csodának tetsző egyszeri élmény, amire nyitott szemekkel bámul, mint csakugyan magasabb világ megnyilatkozására? S a hitnek is, nem az értelem mondja-e meg éppen tapasztalati valósága és léte törvényeit? Már tudjuk, hogy nincs miért félni ennek az eleve arra ren-

delt forumnak viselkedésétől, s most figyeljük meg, hogy oldja meg a hit bejelentett elsőégi igényének kérdését.

Előre tudhatjuk, hogy csak egyetlen egy módon teheti ezt: nem úgy, hogy tagadja s meghallgatás nélkül elutasítja, mert ezzel saját magát hazudtolná meg: akkor az értelem nem volna a világosság forrása s tehát átvilágító erő, amelyben egyedül lehet látni, még inkább, tisztán látni, akkor volna éppen az a pártos fél, amelyiknek makacssága megzavarná a természetes látást, s ha a történelem folyamán az értelem volt is csakugyan ilyen pártosan egyoldalú és makacs fél, éppen annyira tisztán áll előttünk az a történeti tény is, hogy a megrekedt kérdést természetes megoldása felé mindig csak az segítette előre, hogy az értelem hű tudott lenni saját magához s ezzel ahoz a tapasztalathoz, aminek megvilágítására rátette komoly erőit, akár a természet ránk meredő kérdései voltak azok, akár a művészet, akár a gazdasági élet, akár a vallás kérdései. Hogy oldódik hát meg ez az alapvető kérdés, a hit elsőégi igényének kérdése?

II.

Kezdhethném azzal, hogy idézzem a hitnek akár egész sereg meghatározását, egyszerre magától megvilágosodnék, hogy a hit nem nélkülözheti az értelem teljes és szabad munkáját, hiszen a fogalom, mellyel a hitet meg akarja határozni, a legszabadabb értelmi munka eredménye és jutalma, — s már ezzel el volna döntve a vita: elmondhatnám, hogy a hit akkor teljes, ha, amint Pál apostol tanúskodik mellette, el tudja mondani: tudom, kinek hittem. De a fogalom nem az első, hanem az utolsó lépés az értelem sokfelé figyelő, részletes és türelmes munkájában, s nekünk nem is valami új fogalmazásra van szükségünk, — a fogalom könnyen megmerevedik s éppen az élet melegét fojtja el, — hanem sokkal inkább annak a lelki folyamatnak közelebb hozására, melyet átélünk, mikor őszinte és személyes élmény gyanánt igazán vallásos tapasztalatban van részünk; s ezt annál nyugodtabban tehetem, mert annak megértéséhez, amit vallásos hit nevén ismer és magyaráz a tudomány, van egy nagyon közelfekvő, mindenki által hamisítatlan tisztaságban átékelhető analog eset, igazán, azonos természetű tapasztalat, amelyből a vallásos hit mivoltát magától megvilágosodni láthatjuk, mert ugyanaz a gyökérszál fakasztja mind a kettőt.

Ez az a viselkedés és lelki minőség, amely az embert eltölti, mikor orvoshoz fordul. Akkor ugyanis egyetlen egy érzés hatalmasodik el az emberben és lesz középpontja egész viselkedésének: a bizalom, hogy ez az embertársa segít rajta s megszabadítja fájdalmától, — a bizalom, amely egyben bizonyossággá is tömörül, magától, spontán, erőltetés nélkül s annyira fokozódhatik, hogy csaknem emberfölötti erőt lát az orvosban, — ha csak hozzáér a be-

teghez, meggyógyul tőle. Mindenki tudja tapasztalatból, hogy ha ez a bizalom nincs meg beteg és orvosa közt, ha akármelyikök hibájából nem jöhet létre, a beteg nem tudja spontán érezni s az orvos nem tudja fellépésével, egész lényével felébreszteni, vagy fenntartani, a gyógyulást az orvosság felényire se szolgálja, talán el is marad a gyógyító hatás, — s viszont, a bizalom, vagyis, most nevén nevezhetjük: a hit, annyit segíthet, mint az orvosságok egész gyógyszertára. A hit, ez a bizalommal teljes s igazán, csupa bizalommal szellemesült váradalom és a bizonyosság, mellyel az a bizalom valósággá, a remélt dolgok valóságává tömöríti azt, ami mellett nem kezeskedik semmi féle dologi, vagy tárgyi valóság, tapintható adat, — ez valóban az emberi lélek legcsodálatra méltóbb életfunkciója; lényege ez a bizakodó és ezért bizonyos szilárdság, — a *fides* lényege a *fiducia*, s ez a gyermeki, vagyis, erőltetés nélkül való, közvetlen és spontán bizalom a forrása és megújító ereje minden hitnek, amely érdemes erre a névre, — így hisz a beteg orvosában, de így a gyermek szülőjében, barát a barátjában, szerelmes a szerelmesében, így *hiszünk* az emberben egyáltalában, vagyis, várjuk bizalommal, hogy egyetemes emberi értékeinket, a lélek s a szellem parancsait megtartja, szolgálja, megvalósítja, önként, azért, mert azok az ő lényege, — nincs más kezességünk, hogy úgy is történik, csak hinni lehet s kell benne, itt is kiderül a hit(elsősége és alapvető mivolta.

Ugyanennek a finom és utólérhetetlenül tisztán lelki gyökérnek hajtása a vallásos hit is: egyben igazi megteljesedése a hitnek. Mert a vallás nem is egyéb, mint ennek a hitnek szétvetődése az egész életbe, csakhogy nem egy-egy különálló esetben, mint mikor a betegség orvoshoz kényszeríti az embert s nem valami ideiglenes átmeneti jelleggel, hanem mint egyetemes és állandó, de mindenek fölött alapvető jellemű viszonyulás, melyet ugyanez a tapasztalat indít meg, mint az orvos keresését: az, hogy az ember segítségre van szorulva, csakhogy ennek a segélyre szorultságának egész mélységét éli át, mert arra eszmél, hogy ő véges lény, — a betegség okozta félelem lényegileg a megsemmisüléstől való félelem, és semmi se eszméltet úgy reá a végességre, mint a betegség tehetetlenné lealázó félelmetessége, — éppúgy, mint mikor létét érzi kockán forogni, a nagy veszedelmekben, azért az ilyen percek a vallásos hit működésbe lépésének indító okai; azért mondhatta a régi példaszó: aki nem tud imádkozni, vagyis nem készítette semmi, hogy élete horgonyát belevesse egy mindennél hatalmasabb erő kegyelmébe, menjen a tengerre, ott megtanul.

Ennek az egyetemes és erre rendelt ősi funkciónak: ennek a bizalommal teljes bizonyosság keresésnek és nyerésnek belevetődése, belesugárzása és ötvöződése az egész életfolytatásba, ez a vallás, — ezért érthető, hogy a nyelv hiten általában vallásos hitet ért, jogosan, mert a vallásos hit a hitnek igazi megteljesedése, az

egész életbe úgy ömlik bele a bizalom és bizonyosság, mint előfeltétele és egyben biztosítéka az egész létnek, — a maga végességének szomorú megtapasztalása az indító oka, *alkalmi* oka a hit megindulásának, de *szülő* oka mélyebben van: abban az ősi és minden másnál mélyebb ráeszmélésben, melyet az ember akkor tesz, mikor ezt a végességet megsejti s játéli: mert éppen ezzel eszmél rá arra, hogy van benne egy alkotó rész, amely tiltakozik a megsemmisülés ellen, amit a tapasztalható dolgok sorsának lát, és igényli és követeli, mint létéhez tartozó követelményt, örök postulatumnak, hogy az a része, amit *léleknek* fog egyszer nevezni, vagy szellemnek, akármilyen későn formálja meg hely és idő szerint ezt a sejtelmes szót, — mentve legyen a megsemmisüléstől és elmulástól, — ezért fáj neki a végesség gondolata, ezért akar menekülni ettől a minden kint összegezõ kintól, a halált ezért szeretné legyőzni, — s éppen ennek a létfeltétel szerűen parancsoló követelménynek eszköze és előre elrendelt szervé a hit: minden más lelki funkcionál mélyebb és előbb való, időileg is, logikailag is, a hit tevékenysége: mert azzal, hogy behorgonyozza az embert egy minden másnál, az egész világnál nagyobb erő hatalmába és személyes viszonyba, tehát életviszonyba kapcsolja a véges embert azzal a világbiro hatalommal, — megteremti az ember számára az élet lehetőségét, általában, azt, hogy az ember akkor is nyugodtan, bizakodva és a rámeredő szenvedések közt is reménykedve és szilárdul élje életét, mikor öntudata tülemelte a pusztá tengéleti szinten s megtanult szorongani, ami annak jele és eszköze, hogy van mit féltenie: éppen a maga szellemi, vagy lelki mivolta az, s most ezt a féltett részét s vele egész mivoltát úgy tudja nézni, hogy egy, az egész világnál hatalmasabb erőnek nemcsak gondja van rá, hanem éppen hasonló vagy rokon azzal a hatalommal.

Itt látszik meg tisztán hódító és diadalmas igazsága annak a mély értelmű felismerésnek, hogy az emberi élet folytatásban a hité a vezető szerep, az övé a *primátus*, ahogy Kant mondta, — igen, a hit teremti meg az öntudatos életre hivatott ember számára általában az élet lehetőségét, az életteret, mondhatnók, s ebbe az életterbe annyit fog belé rendre az ember, amennyit vallásos hitével meghódít s aztán értelmével utólag átvilágít. Mert ennek a hitnek legfőbb jellemzője az a felfedezés, hogy a világban rend uralkodik, törvény, annak a magasabb hatalomnak törvénye, — ezért foghat aztán hozzá az értelem, hogy rendre fel is kutatassa azt a törvényszerűséget, s ez a mély értelme annak, hogy a hit adja meg az embernek a megnyugvást, tehát a bizonyosságot s ezzel a békét és mindezzel a lelki élet kibontakozására és önálló

kifejtésére, tehát az egész szellemi életre, a kultúrára, a lehetőséget, igazán az övé a primátus ebben a nagy és mély értelemben, ez az igazsága a hit amaz igényének, hogy övé az elsőség az emberi élet létfenntartó funkciói közt.

Ebben az is benne van, hogy *a hit a legteljesebb tevékenység*, amit ha igazán végez az ember, lelki, vagy szellemi mivoltát a legerőteljesebben és legtömörebben érvényesíti; soha se vagyunk annyira lelkiek, mint mikor hiszünk, olyan hittel, amely érdemes erre a felséges névre, amely nem betűk és formulák ismételése, akármennyire komoly és élő hit lehetett az valamikor abban, aki azokat a formulákat megalkotta, mint a maga hitének izzó tartóját s foglalatát, — mikor hinni tudunk úgy, hogy az egész világ ellenünk van, s *mégis* hiszünk, — voltaképpen minden hitnek leglényege éppen ez a *mégis*: minden hit kockázat, látható dolgok, tárgyak és emberek ellenséges, vagy közömbös és tompa tömegein keresztül beleveti bizalmát egy láthatatlan valóságba, akit nem lehet másképpen valóságnak tudni, még csak elérni se lehet, mint éppen csak ezzel a hittel s *íme*, ez a hit, ez a bizalom megteszi azt a csodát, hogy bizonyosabbá tesz minden más bizonyosságnál, tisztán azzal, hogy nem látott dolgokról bizonyossá tesz; — s pedig azok a »nem látott dolgok« hordozzák és biztosítják a láthatók bizonyosságát. Ezért az emberi történelem nagy alkotásai a hit nagy korszakait jelentik, nemcsak az egyházi hitét, hanem mindazon erőket, melyek egy igenlő erőfeszítéssel keresztül tudták törni a közönyt, vagy ellenszenv burkát — ugyanaz a csira hajtotta a győzelmes erőt, akár a Széchenyi, vagy Ady, akár a Pál, vagy Luther hitében diadalmaskodott, — ugyanaz, amely a Jézus biztatásából hangzik szüntelen: ne félj, csak higgy! *Mi* adja az erőt ehhez a hithez? Semmi egyéb, mint ami a Jézus Ielkét betölti: az a bizalom, hogy a világ lényege ugyanaz, amit saját magában megtapasztalt s ha ebbe a végső bizonyosságba horgonyozza magát, minden egyebet megnyert, mert megnyerte élete lehetőségét, értelmét és célját.

Megkérdelhetjük most, ezek után: félni kell-e hát a hitnek az értelemtől, ha az értelem ilyen magától értetődő bizalommal tárja fel a hit természetét, vagyis lényeges mivoltát? És ártalmára van ez a hitnek? Ha megismertetik a hívő emberrel, hogy mit művel, mikor hiszen? És harcot és ellenkezést kell-e hát erőltetni a kettő között, — mert hogy nem az a természetes viszony köztük, az böven kiderült az eddigiekből is? Hogy van hát az mégis, hogy a történelem elejétől végig tele van a legádázabb harcok emlékével, ijesztő harcokéval, melyek annál elképesztőbben hatnak, mert a legfőbb lény nevében, az Isten nevében pusztították az em-

bermilliókat, az ő »nagyobb dicsőségére«! Miféle félreértés düh-
hatott a halandók lelkében, ahányszor csak ezt a szomorú harcot
vívták akármelyik részén a földnek? Itt szokott elhangzani a ha-
gyományos — és kényelmes magyarázat: a hit és a tudás, vagy az
ész és a szív különböztek össze, — igaz ez a sokszor utánamondott,
de végig ritkán gondolt állítás?

III.

Amíg vallásos élményeit csak *éli* az ember, addig nem támad-
hat baj, elmerül bennök, újból meg újból megjeleníti maga előtt
csodálatos, egész valóját átható, minden ízében benneremegő ér-
zéseit, — nem is érzi egy ideig szükségét se annak, hogy egyebet
míveljen, akárcsak a szépség magával ragadó, vagy csöndes szem-
lélődésbe ringató élményével szemben: elég, ha álmélkodva élvez-
zük a nyílt titkot, ami úgy megigézett, hogy kiemel a minden-
napiság köréből, s ha valakit megfogott egy zenedarab, eljátsza,
vagy játszatja magának újból, meg újból, ha megigézte egy költe-
mény, elolvassa újból, meg újból, — egy egész élet eltelhetik
úgy, hogy csak ringatja magát valaki az áhitat sejtelmes hullámain,
de nem érzi szükségét annak, hogy értelmével beszámoljon magá-
nak: mi is hát az a különös és sejtelmes világ, amelyben olyan
szívesen elmerül?

Csakhoggy nem lehet végképpen, teljesen és egyetemesen
kiirtani az emberből éppen ezt az ösztönt: a beszámolás, az ér-
telmi megvilágítás és tisztázás ösztönét. — ha másképpen nem,
legalább egy hálás sóhajlás formájában megnyilatkozik a szép-
ség iránt a legegyszerűbb lélekben is: Istenem, milyen szép, — s
az álmélkodásban, hogy hogy is tudta a versfaragó vagy a furu-
lyázó olyan szépen »kihozni«, s megnyilatkozik a vallással szem-
ben abban a formában, hogy amit abban a nagy percben átélt az
ember, ahogy akkor egy gesztusba, vagy szóba ömlött, azt kon-
zerválja, éppen olyan változhatatlannak érzi, mint amit átélt, —
nem is könnyű annak tartalmát elválasztani azoktól a hirtelen tá-
madt kifejezési formáktól, — s akkor indul el az a sajátságos fo-
lyamat, hogy amit a vallásos ember nyert, abban az ő tapasztala-
tában, azt minden részecskéjében olyan érinthetetlennek, szentnek
tartja, mint csakugyan erre méltó lényegét, s rendre, amint mégis
csak értelmezi, amit átélt, a formák összegyűlnek s egyszer csak a
vallásos lélek azt veszi észre, hogy ami valamikor megfelelő ki-
fejezési módja volt egy mély tapasztalatnak, most már nem az:
minél hívebben tudja átélni azt az élményt, annál kevésbbé elé-
gíti ki, s akkor elkerülhetetlenül megindul a harc, — talán a vallás
ellen? Dehoggy: az ellen az idejét múlt kifejezés ellen, akár szer-
tartás az a kifejezés, akár tantétel, akár társas intézmény.

S ezért most már ki kell emelnünk: *sohase a hit ellen* indult
meg az értelem úgynevezett harca, ahányszor őszinte és komoly

Ielkiismereti parancsnak érezte az ember azt a harcot, hanem a hitnek, vagy vallásnak valamely *történetileg kialakult és történetileg elavult kifejezési formája ellen*; az idői forma ellen, ahogy találóan mondták, éppen azért, hogy mindig találóbban s hűvebben lehessen a hit minden időben azonos lényeges mivoltát élni. S azért nem az értelem és hit harcának kellene nevezni a történelmet betöltő tusakodást, hanem, ahogy a Goethe szeme tisztán látta: a hit és hitetlenség harcának, s akkor egyszerre világossá tisztulhat a nevezetes tény az előtt is, aki fut: hogy sohase a sekélyes hitű lelkek harcolták meg azt a harcot, amellyel a hitet akarták tisztogatni, megtisztítani, izmosítani, igazi hivatására mindig igazabban képessé tenni, hanem az erős hitűek, akiknek igazán létfeltétel volt egyéni életük számára, hogy tisztán végezze funkcióját bennük a hit, bennük, s tehát, az emberben, — a felszabadulási harc, melyet a *semper reformari debet* komoly vallói folytattak a hit érdekében, igazán az emberi szellem szabadság harcának legmélyebb és legdöntőbb része.

Ennek a harcnak két fő fegyvere van: a hívő lélek példája az egyik, a főbb, a nélkülözhetetlen: hogy lehetne pótolni valaha ezt a csodálatos, életfakasztó erőt? De éppen olyan természetes a másikk is s ezért éppúgy nem nélkülözhető az sem: az értelem szabad és alázatos szolgálata, nemhogy kitalálja, milyen is a hit, vagy hogy éppen előírja, hogy mit és hogy csináljon a hit, hanem hogy engedelmesen utánajárva annak, amit átélt az ember, mikor vallásos hitében elmerült, híven megmutassa s ezzel végleg birtokába vegye azt a páratlan és semmi mással össze nem véthető élményét. Akkor lehet aztán, mindig tisztuló fogalmazásokkal, megbecsülni a történetileg kialakult régi kifejezéseket, akkor lehet gyönyörködni a fejlődésben, melyet a vallásos öntudat megtett, amíg eljuthatott a Jézus magasságáig, s azontúl a ker. századok hullámzó életritmusában újból, meg újból ködbevesző igazi krisztusi hitet újból, meg újból visszahódította magának — sohase az értelem segítségével nélkül, mindig az értelem hűséges szövetségével, — hogy is tudhatná a hit félretolni azt a szervet, melynek hivatását éppen olyan véglegesen és tisztán elrendelte a gondviselés, mint a hitét, s amelyet most már egy-két szóval minden bizonytalanság fölé lehet emelni: az értelem szerepe az, hogy ami tapasztalatot az ember valaha megszerzett és átélhet, azt ő utánarajzolja, tiszta jelentését kiemelve, s ezzel mint a kertész a fáról, lenyesse a vadhajtasokat, s engedje teljes erejét a gyökérnek s a törzsnek a nemes gyümölcsök érlelésére használni. Ebben természetesen az is benne van, hogy aki a vallást magyarázni akarja, magának mélyen és igazán vallásos tapasztalatok birtokában kell lennie; második kézből vett vallásossággal, *minikri*-vallásossággal rendszeren másodkézből való tudomány és csaknem mindig — *minikri*-tudomány jár együtt... Olyan, mintha tudomány volna, pedig nem az. Mert a tudomány feladata: visszavezetni az értelmet a mindnyájunk által átélhető

ősi és egyetemes tapasztalatokhoz s nem állani meg a pusztá lelkendező, vagy meghatott, vagy sejtelmeskedő kifejezéseknél, melyekbe az az ősi élmény valamikor valakiben beleömlött, hanem átvilágítani, jelentését megkeresni annak az élménynek, — nyilvánvaló, hogy éppen ezzel azt az egyetemes tapasztalatot ma is újból átélni segít, — bizonyosságot keres valaki a Krisztus istensége mellett? Mutasd meg neki életét s akkor megmondhatja: megelégedhetett-e kevesebbel a ker. tudat, minthogy Isten fiának vallja őt és vele egyenlő, vagyis azonos lényegűnek, nemcsak hasonlónak hozzá?

Világos, hogy ahányszor ez történt, új gazdagodást jelentett a vallásos élet számára az új kifejezés őszinte és szabad keresése, mert mindig új mozzanatát fedezte fel annak az ősi tapasztalatnak, s így mondhatjuk, hogy a mindig hivebb és igazabb kifejezés létfeltétele a vallásos életnek magának, nemcsak az értelem követelménye, hanem a vallásé, hogy tisztán lássa saját magát, az értelem s a tudomány csak a tükröt tartja elébe, melyre mindig hivebben rajzolja rá a beletekintő lényeges arcvonásait; félni kellene ettől a rajztól?? Aki húzódozik tőle, a vallásosság életgyakorlatát zsugorítja össze, — pedig a történelem illusztrálja és bizonyítja, hogy ahol erőteljes volt a vallásos élet, ott ennek gyümölcse volt az értelemi beszámolás saját magáról, s viszont, ahol tisztá és erőteljes tudomány magyarázhatta a vallást, ott — mindig feltevé, hogy megvolt igazán az őszinte és természetes vallásos élet — elmélyítette, tisztította és megújította azt, mert megvilágította természetes, vagyis Istentől rendelt alkatát annak, amit az ember átél, mikor vallásos viszonyban él Istenével. Akiben nagykorúságra érett az értelem s vele az egész öntudat, s többé nem tarthatja valaki *másnál*, mint ahogy a középkori ember tette s teszi mai napig, — ez az egyetlen természetes viselkedés s a természetes szerep besztás az értelem és a többi funkciók közt: azok végzik a maguk eleve elrendelt szerepét: alkotnak jogot, erkölcsöt, gazdaságot, művészetet, — az értelem megmagyarázza, hogy mi történt, amíg ezek az alkotások meglettek, mit élt át az ember bennök, mi a törvényük. Hol volnánk, ha az értelem nem végezte volna ezt az ő utólagos, tisztázó, elméleti s ezzel éppen a leggyakorlatibb szerepét? Ha a művészettel szemben nem állt volna őrt az izlés indokolt kritikai munkája, a doromb s a furulya volna ma is a művészet tetej s a rigmusok fölött nem ívelhetne az út az Arany Jánosok és Petőfik új világot teremtő szépségeihez. Mi lett volna, ha a művészet félt volna az értelem útmutatásától, mellyel az izlést ösztöni készségéből biztos ítéletű bíróvá nemesítette?

A vallással szemben ugyanez az eset, csakhogy a vallást illetőleg még nagyobb szükségünk van erre a tisztázó munkára, — annál nagyobb, minél tisztábban látjuk, hogy több a művészetnél, mert életünk számára az alapvető bizonyosságot tőle várjuk, — ezért mondhatta Mc Taggart, Amerika egyik vezető szelleme: »az embereknek

sem mire, sincs oly nagy szükségük, mint olyan vallásra, melynek igazságában hinni tudnak»*) — ki mondja meg, mi ez a *belső igazsága* a vallásnak? Talán a felkendező »nyelveken beszélés»? A kritikátlan gyermekded ömlengés? — a maszületett bárány ártatlanságával — és a maszületett bárány hozzáértésével? A gondviselés más eszközt és szervet rendelt reá: az értelmet s a rendszeres értelmi munkát, a tudományt. Minden vallás azzal ajánlja magát, hogy ő megadja, vagy éppen csak ő adja meg az embernek a békét, váltságot, üdvöt, — minden vallás jó, mondják is sokan, — de egyforma igénye lehet-e mindeniknek arra, hogy az értékek rangsorában ugyanarra a polcra tétessék? Ki ítéli meg ezt az igényt? Talán a megindult szívek könnyőreletessége? Nem, hanem a tudomány, összehasonlítva a fejlődés különböző fokait mutató alakzatokat s megmutatva, hogy micsoda távolság van a fétisimádó vallásossága s a Jézusé közt, mikor azt mondta, hogy az Istennek hozzá egyedül méltó imádása az, amelyik lélekben s tehát így igazságban történik. Minden vallás *kijelentésnek* mondja a maga gyakorlatát, ritusát, tantételét, erkölcsi parancsait, — de a botokudnak más a kijelentés, mint Mohammednek, Buddhának más, mint Jézusnak, — mi dönti el, hogy amit az értékelő tudat olyan természetesen osztogat valamennyinek, mert nem ismer jobbat annál, ami éppen előtte van s alanyilag csakugyan valami *magasabbat* kap tőle, — érdemes-e a kijelentés magas nevére? A tudomány, megint a tudomány, mert reá bízta a természet, hogy a vallással szemben is végezze azt a munkát, amellyel megteljesedik a tapasztalat: mert az ember most már nemcsak *éli* azt a sok tapasztalatot, hanem átvilágítja jelentését, logikumát, — nemcsak használja a szót: vallás, lélek, történelem, nemcsak épít a sok vallásos »tanítással», hanem megkeresi jelentését is annak, amit a világ a száján hordoz, de nem köteles magától értelmezni is: éppen ezt teszi a tudomány, a vallásra nézve is, megkeresi a tiszta jelentését annak, amit átél az ember, s nem áll meg az önelégült sekélyesség könnyű boldogságánál, hogy ha értelmesen összefogta a vallásos öntudat közvetlen megnyilatkozásait, amiket egyes lelkek s a történelmi alakzatok tartalmaznak, akkor elvégezte feladatát, hanem él a végiggondolás bátorságával, amíg a tapasztalatok csakugyan értelmet nyernek, átvilágosodnak, de át is melegednek, s az ember boldog alázatossággal és hálával ismeri fel, hogy ugyanabban a felsőges ajándékban van része neki is, mint a Jézus közvetlen tanítványainak, ha csak őszintén őt keresi s azt az ősi tapasztalatot, melyet ő keltett mindazokban, akiknek volt szemök a látásra, — s akkor egyszerre átvilágosodik az egész csodálatraméltó élmény-világ, amely kifejezést nyert rendre a ker. dogmákban, és mint gránit tartók a féltve őrzött nárdus olajat, úgy engedik magukból kiáradni a drágalátos tartalmat, melyet erős vallásos él-

*) Idézi Fosdick, A hit értelme (Victor J. fordítása.) 120.

ményekből azoknak a dogmáknak megalkotói születtek valamikor: életté válik a tudomány gyümölcse, mert szabadon és híven s kötelességéhez méltóan érlelte az egyetlen erre méltó csirát: a vallásos tapasztalatot, — hogyne érnék belőle felséges gyümölcs: olyan vallás, melynek igazságában hinni tud az ember*), mert megtapasztalta igazságát, az értelem kalauzolásával s most végleg birtokába veheti tapasztalata minden igaz és maradandó elemét: most tudja, kinek hitt és mit hitt, mert az értelem megvilágította neki, mi a törvénye, *logosa* és *nomosa* annak, amit művelt, mikor az a sok utánozhatatlanul sokszínű és ízű élmény töltötte el, mikor vallásos viszonya életformáló erőit átélte.

En azért árulásnak érzem, ha az, akinek a gondviselés azt a missziót adta, hogy az értelem megvilágító erejével szolgálja a lelki életet, a vallással szemben nem tudja, vagy nem meri ezt a feladatot végezni úgy, ahogy a vallás léparancsa s az értelemé egyformán követeli. Hányszor panaszkodnak a vallás őrállói, az egyházi emberek, hogy hiába hivatgatják a vallás közelébe a lelkeket, — vajjon sokszor nem azért hiába, csakugyan, mert nem a vallás — s a keresztyénség — igazi természete szerint akarják végeztetni a vallás gyakorlatát, — mert nem hívhatnak segítségül helyes tudományt? Ha igaza van Mellonenak, hogy az embernek elhihető hitvallásra van szüksége: ki adja meg ezt az egyszerű és természetes magyarázatát a hitnek s vallásnak? Az értelem s rendszeres művelete, a tudomány.

Volt idő, tudjuk, amikor a hitnek azt a természetes primátusát, melyet az ember mindig érzett, de nem tudott mindig értelmezni is, úgy érvényesítették, hogy az értelmet szóhoz se engedték jutni a vallás kérdéseiben, elég, ha szépen utánamondja építő szándékú tételeit. Azok az idők elmúltak; az értelem megismerte a maga igazi szerepét s ezzel az ember többi funkciói közt való helyét és megtanulta, hogy az ő tiszte nem az, hogy előírja a többinek, hogy mit csináljon, a költőnek, hogy hogy költsön, az esztétikában, a természetnek, hogy hogy termelje ki a búzát s a vasat a term. tudományban, — hanem hogy figyelje meg, amennyire ember teheti, hogy mindez hogy történik, s hogy hogyan él a vallás a vallásos emberben s alkotásaiban, — s megvilágítva törvényeit és alkatát mindennek, ezzel a tiszta elméleti munkával végezze a leg-tisztábban gyakorlatit: adjon tükröt a művész s a vallásos ember kezébe, hogy megismerje belőle önnönmaga törvényeit, — mindig azzal a tudattal, hogy sohase mondhatja ki az utolsó szót, csak az utolsó előttit, mert holnap tisztábban látja a rejlő lényegét s igazabban foglalja össze jelentését, vagyis értelmét mindannak, amit megtapasztalt. S amíg a maga autonómiáját híven kifejti az

*) Mellone: Back to realities, 1928.78: „a creed believable by thoughtful men“. A gazdag irodalomból csak egyet még: Fendt. Leonhard: Die Bedeutung der wissenschaftlichen Theologie für das praktische Leben, Mohr, 1939.

értelem, egyszersmind éppen ezáltal a magyarázott tapasztalatokét is érvényesíti, így a vallását is.

Ezzel azonban olyan életeszmény van előfeltétel gyanánt elgondolva, a tudományos munka s a vallásos életfolytatás számára egyaránt, melynek nem az a becsvágya, hogy egymástól féltékenyen elszigetelődve végezze benne hivatását gyermeki hit és értelem és esztétikai szemlélet, s boldog tudatlanságban egymásról próbálja aztán egymáshoz közelíteni a mégis csak egymáshoz tartozónak megsejtett funkciókat, hanem az, hogy mindenik természet szerint s tehát természetes szabadsággal és azért igazsággal fejtse ki a maga pótolhatatlan hivatását, — úgy, amint a legszébbben egyik legvallásosabb szív és legtisztább elme, a legművészibb igehírdető fogalmazta, Molnár Albert: hogy »nemcsak gyermekded hitével, de értelmével, összes tudásával, egész felvilágosultságával» imádja az ember az Urat.*)

Tankó Béla.

*) Molnár Albert: Egyházi beszédek, orációk, imák. kiadta Nagy Károly Kolozsvár. 1907. 149. lap. — A legművészibb igehírdetőnek Ravasz László jellemezte Molnár Albertet — Aki tovább akarná nyomozni ezeket a gondolatfálakat, részletesebb kalauzt találhat *A világnézet kérdése és a református elvek* c. tanulmányomban (Debrecen, Egyetem 29, vag. Budapest, Studium).